

συγγράμματα τοῦ Ἐγέλου ἔσχον ῥοπήν ἐπὶ τὰς νομικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπιστήμας. Ὁ νομικὸς Ἐδουάρδος *Gans* (1798—1839), ὅστις ὑπῆρξεν ἤδη ἐν Αἰδελβέργῃ ἀκροατὴς αὐτοῦ, κατέστη τῷ 1820 ὑφηγητὴς, τῷ 1825 ἔκτακτος καὶ μετὰ τρία ἔτη τακτικὸς καθηγητὴς ἐν τῇ νομικῇ Σχολῇ τοῦ Βερολίνου. Οὗτος τῷ 1823 ἔπεμψε πρὸς τὸν φιλόσοφον τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου «Τὸ κληρονομικὸν δίκαιον ἐν τῇ κοσμο-ἱστορικῇ ἀναπτύξει»¹ ἐπιγραφομένου ὁμοῦ μετὰ ἐπιστολῆς, ἐν ἣ ἔξέφραζεν, ὡς καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ βιβλίου, τὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν Ἐγέλου, διότι ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ καθωδήγησεν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἔργου. Ἀντιτιθέμενος δηλαδὴ πρὸς τὴν λεγομένην ἱστορικὴν Σχολὴν, ἧς κυριώτατος προστάτης ἦτο ὁ Savigny, προθυμεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δικαίου κατ' ἀρχὰς φιλοσοφικάς. Ἀντὶ τῆς ἱστορικῆς γενέσεως τάττει τὰς λογικὰς βαθμίδας, αἵτινες προσλαμβάνουσιν ἱστορικὴν καὶ συστηματικὴν σημασίαν. Ῥητέον δὲ ὅτι συνήργησε μεγάλως εἰς τὴν ἴδρυσιν τῶν «Χρονικῶν ἐπιστημονικῆς κριτικῆς» φροντίσας περὶ εὐρέσεως ἐκδότου καὶ συνεργατῶν². Διὰ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας καὶ μάλιστα διὰ τῶν λαμπρῶν διαλέξεων συνετέλεσεν, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, εἰς τὴν διάδοσιν τῶν θεωριῶν τοῦ Ἐγέλου.

7. Νομικὸς ὢν μετέστη εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Κάρολος Λουδ. *Michelet* (1801—1893), ὅστις ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου παρορμηθεὶς συνέταξε πραγματείαν «*De doli et culpæ in iure criminali notionibus*» ἐπιγραφομένην καὶ ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῷ 1824³· μετὰ δύο ἔτη ἐγένετο ὑφηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Βερολίῳ καὶ τῷ 1829 ἔκτακτος καθηγητὴς. Ἐν συγγράμματι τῷ 1827 ἐκδοθέντι καὶ ἐπιγραφομένῳ «Ἡ Ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύστημα τῆς Ἠθικῆς»⁴, ἐπέδιωκε νὰ παραστήσῃ τὴν συστηματικῶς σπουδαίαν ἀριστοτελικὴν ἠθικὴν κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ Ἐγέλου καὶ ἅμα κατεπολέμει τὰς γνώμας τοῦ Schleiermacher. Τῷ δ' ἐπομένῳ ἔτει ἐξέδωκεν ἐκτενέστερον ἔργον, «Τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν νομικὸν καταλογισμόν, τὴν ἱστορίαν τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς χριστιανικῆς

¹ «*Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung*», 4 τομ. 1824—35.

² Ὑπομνήσεως χάριν ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι ὁ Gans ἐξέδωκεν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἐγέλου τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου.

³ Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ἐφήρμοζεν εἰς τὴν νομικὴν τὴν περὶ δικαίου φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου καὶ τὴν ἠθικὴν θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους.

⁴ «*Die Ethik des Aristoteles in ihrem Verhältnisse zum System der Moral*».

ἠθικῆς»¹, ἐν ᾧ πειράται νὰ ἀνεύρη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν σύστημα ἀντίστοιχον πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου. Ἐπιζητεῖ δηλαδὴ νὰ ἀναπτύξῃ εὐρύτερον τὴν ἠθικὴν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ νὰ δείξῃ τὴν συμφωνίαν τὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐκ τῶν μετέπειτα συγγραφῶν ἰδίᾳ πρέπει νὰ μνημονευθῶσιν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μετὰ τὸν Κάντιον φιλοσοφίαν περιλαμβανομένης καὶ τῆς τοῦ Ἐγέλου². Ἐν δὲ τῇ «ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1775 μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων»³ σπουδάζει νὰ ἐξημεύσῃ τὴν νεωτάτην ἱστορίαν κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς διαλεκτικῆς προόδου καὶ νὰ διαγράψῃ ἰδεώδη τοῦ μέλλοντος τελικὴν κατάστασιν, καθ' ἣν τὸ φῶς τοῦ λόγου διαλύει τὸ σκότος καὶ νέος χριστιανισμὸς πραγματοποιῆται ὡς θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐξαίρει ἰσχυρῶς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ὡς ἀναγκαῖον μέρος τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος καὶ διαιρεῖ τὸ ἐγγελικὸν σύστημα εἰς φαινομενολογίαν καὶ σύστημα τῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ἐν ᾗ μορφοῦται τὸ πρακτικὸν καὶ αὐτοδημιουργητὸν πνεῦμα. Ἀπλῶς εἶπεῖν ὁ Michelet ἀνήκει εἰς τοὺς πιστοὺς μαθητὰς τοῦ Ἐγέλου μὴ παραλιπὼν ὅμως νὰ προβῇ εἰς τινὰς μεταβολὰς τῶν θεωριῶν τοῦ διδασκάλου⁴.

8. Ἐκ τῶν ἐν Βερολίῳ μαθητῶν ἦτο καὶ ὁ Ἐρρῖκος Γουσσ. *Hotho* (1802—1873) γενόμενος τῷ 1827 ἐκεῖ ὑφηγητῆς καὶ τῷ 1829 ἔκτακτος καθηγητῆς. Οὗτος κατὰ πρῶτον ὄν νομικὸς παρωδημήθη ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου εἰς σπουδὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἰδιαιτέρως καλολογικὰς, ὧν καρπὸς ἦτο ἡ ἔκδοσις τῶν «Εἰσαγωγῶν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν τέχνην»⁵ ἐν τοῖς ὑστέροις ἔργοις ἠσχολήθη περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς⁶.

¹ «Das System der philosophischen Moral mit Rücksicht auf die juridische Imputation, die Geschichte der Moral und das christliche Moralprinzip».

² Τοιαῦται εἶναι αἱ ἐπιγραφόμεναι «Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel», 2 τόμ. 1838, καὶ «Entwicklungsgeschichte der neuesten Philosophie mit besonderer Rücksicht auf den gegenwärtigen Kampf Schelling mit der Hegelschen Schule», 1842.

³ «Die Geschichte der Menschheit in ihrem Entwicklungsgange seit dem Jahre 1775 bis auf die neuesten Zeiten», 2 μέρη 1859 καὶ 1860.

⁴ Οὕτως ἀποκρούει τὴν θεολογικὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐγγελικῆς Σχολῆς καὶ οὔτε πρὸς τὸν Göschel συμφωνεῖ οὔτε πρὸς τὸν Rosenkranz.

⁵ «Vorstudien für Leben und Kunst», Stutg. 1835.

⁶ Τοιαῦτα συγγράμματα εἶναι «Die Geschichte der deutschen und niederländischen Malerei», 2 τόμ. Berl. 1842—43., «Die Malerschule Huberts van Eyck», Berl. 1855-58, «Die Geschichte der christlichen Malerei», Stutg. 1869 κ. ἄ.

Καὶ αἱ βιβλιοκριτοὶ αἱ δ' αὐτοῦ ἐν τοῖς Χρονικοῖς τοῦ Βερολίνου ἐτιμῶντό σφόδρα, δικαίως. Ὡσαύτως καλολόγος ἦτο καὶ ὁ Ἑρρῖκος Θεόδ. *Rötscher* (1803—1871), ὅστις τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς ἐφιλολόγει καὶ ἐν τῷ συγγράμματι τῷ ἐπιγραφομένῳ «ὁ Ἄριστοφάνης καὶ ὁ αἰὼν αὐτοῦ»¹ ἐπειράθη κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἐγέλου νὰ δείξῃ ὅτι διὰ τοῦ Ἄριστοφάνους τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα φθάνει εἰς συνείδησιν ἑαυτοῦ καὶ ἅμα τείνει εἰς τὸν ὄλεθρον. Ὑστερον δὲ ἀφωσιώθη ὅλως εἰς καλολογικὰς καὶ ἰδίᾳ δραματολογικὰς ἐργασίας ἐπιζητῶν νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν φιλοσοφίαν τῆς τέχνης εἰς τὴν κριτικὴν αὐτῆς². Καὶ ὁ καλολόγος Θεόδωρος *Mundt* (1808—1861), καθηγητὴς ἐν Βερολίνῳ ἀπὸ τοῦ 1850³, εἰ καὶ ἀντεμάχεται πρὸς τὸν Ἐγελον ὅμως ἤρθετο ἐκ τῶν θεωριῶν αὐτοῦ πολλὰ καὶ οὐσιώδη.

9. Περὶ τὸν Ἐγελον ὡς φωτεινὸν κέντρον συνήχθησαν ἐν Βερολίνῳ πολλοὶ μαθηταὶ καὶ φίλοι συνεργαζόμενοι καὶ συμφιλοτιμούμενοι ὅπως ἐφαρμόσωσι τὰς θεωρίας τοῦ διδασκάλου εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας. Τῆς δὲ συνεργασίας καὶ τῆς τάσεως πρὸς θεραπείαν κοινῶν ἀρχῶν ἐκδήλωσις ἦτο ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1826 συσταθεῖσα ἐν τῇ κατοικίᾳ τοῦ φιλοσόφου «ἐταιρεία τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς» περιλαμβάνουσα τμήματα, τὸ μὲν φιλοσοφικὸν (ὑπὸ γραμματέα τὸν Gans) τὸ δὲ φυσικὸν (ὑπὸ τὸν ἰατρὸν Schulz von Schultzenstein) τὸ δὲ φιλοσοφικὸν καὶ ἱστορικὸν (ὑπὸ τὸν ἱστορικὸν Ἐρ. Leo). Ὅργανον τῆς ἐταιρείας ἐπίσημον ἦτο τὸ πρόσθεν μνημονευθὲν περιοδικὸν «Χρονικὰ ἐπιστημονικῆς κριτικῆς», ἐνθα κατεχωρίζοντο κρίσεις παντοίων ἐπιστημονικῶν ἔργων καὶ συνειργάζοντο πολλοὶ λόγιοι ἄνδρες.

10. Εὐθὺς ὡς συνεκροτήθη ἡ τοῦ Ἐγέλου Σχολή, ἤρξαντο ἐπιθέσεις κατ' αὐτῆς καὶ προσέτι ἀνεφάνησαν ἐσωτερικαὶ διαφωνίαι· ἐπῆλθον σφοδροὶ οἱ ἐναντίοι ἀλλὰ καὶ δὲν ἔλιπον οἱ ὑπέρομαχοι. Τῷ 1827 ἤδη ἰδρύθη ἡ «Εὐαγγελικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἑφημερίς» (*Evangelische Kirchenzeitung*), ὄργανον τῶν ἀντιδρώντων ὀρθοδόξων διαμαρτυρομένων, οἵτινες διέκειντο ἐχθρικῶς πρὸς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ

¹ «Aristophanes und sein Zeitalter», Berl. 1827.

² Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Abhandlungen zur Philosophie der Kunst» (1837—1842) δεικνύει ὅτι ἔργον τῆς κριτικῆς τέχνης εἶναι τὸ νὰ κατανοήσῃ τὰ μεγάλα τεχνουργήματα ὡς προϊόντα τῆς ἐνδομύχου λογικότητος καὶ τῆς ἐνότητος ἐννοίας καὶ ἐξεικονίσεως.

³ Σύνγραμμα τούτου ἐπιγράφεται «Die Idee der Schönheit und des Kunstwerks im Lichte unserer Zeit» Berl. 1845 καὶ νεωτ. ἔκδ. 1868.

ἔστηλίτενον αὐτὴν ὡς διδάσκουσαν πανθεΐαν ἢ ἀθεΐαν. Μετὰ δύο δ' ἔτη, ἦτοι τῷ 1829, ἐξεδόθησαν συγγράμματα καθαπτόμενα ὡσαύτως τοῦ νέου συστήματος. Οὕτως ἀνώνυμον ἔργον «Περὶ τῆς ἐγγελικῆς θεωρίας ἢ τῆς ἀπολύτου γνώσεως καὶ τῆς νεωτέρας πανθεΐας» ἐπιγραφόμενον¹ κατακρίνει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου ὡς ἐντείνουσαν εἰς τὰ ἄκρα τὰ ἐλαττώματα τῶν θεωριῶν τοῦ Σπινόζου καὶ τοῦ Schelling καὶ ὡς ὑποβιβάζουσαν τὸ θεῖον. Ἐτερον δὲ πάλιν σύγγραμμα «Περὶ τῆς φιλοσοφίας καθόλου καὶ ἰδίᾳ περὶ τῆς τοῦ Ἐγέλου ἐγκυκλοπαιδείας τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν»² ἐπιγραφόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ K. G. Schubarth καὶ τοῦ D. A. Garganico συνταχθὲν μέμφεται τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ὡς ἀρνούμενην τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Τῷ αὐτῷ ἔτει ὁ Κάρολος Φρ. *Göschel*³, ὅστις δὲν ἦτο μὲν προσωπικὸς μαθητὴς τοῦ Ἐγέλου ἀλλ' ἐγίνωσκε τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ⁴, ἐξέδωκε τοὺς «Ἀφορισμοὺς περὶ ἀγνοίας καὶ ἀπολύτου γνώσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁμολογίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως»⁵. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ⁶ δεικνύεται ἡ συμφωνία τῶν πορισμάτων τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν γνησίαν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ἀποκρούεται ἡ τοῦ Jacobi ἐκδοχὴ περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ. Ὁ συγγραφεὺς γνωματεύει ὅτι ἡ θρησκευτικὴ παράστασις δὲν εἶναι κατωτέρα τῆς καθαρᾶς φιλοσοφικῆς γνώσεως, ὅτι ἡ γνῶσις ὀφείλει νὰ ἐμπεριέχῃ τὴν τε ἔννοιαν καὶ τὴν παράστασιν καὶ τὴν πίστιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν γνῶ-

¹ «Über die hegelsche Lehre oder absolutes Wissen und moderne Pantheismus».

² «Über Philosophie überhaupt und Hegels Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften insbesondere», 1829.

³ Ὁ Göschel τῷ 1781 ἐν Langensalz γεννηθεὶς ὑπῆρξεν ἐπὶ τινα χρόνον δικαστικὸς σύμβουλος ἐν Naumburg καὶ εἶτα πρόεδρος ἀνωτέρου ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου ἐν Μαγδεμβούργῳ· ἐτελεύτησε δὲ τῷ 1861 ἐν Naumburg.

⁴ Ὅτι ὁ Göschel παρακολουθήσας κατεῖχε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου, φαίνεται ἐκ τοῦ ἀνωνύμως ἐκδοθέντος καὶ ὑπὸ τοῦ Daub σφόδρα ἐκτιμηθέντος ἔργου αὐτοῦ τοῦ ἐπιγραφόμενου «Über Göthes Faust und dessen Fortsetzung». Leip. 1824.

⁵ «Aphorismen über Nichtwissen und absolutes Wissen im Verhältniss zur christlichen Glaubensbekenntnis», Berl. 1829.

⁶ Τὸ σύγγραμμα τοῦ Göschel ἔτυχεν «εὐγνώμονος ὑποδοχῆς» παρὰ τοῦ Ἐγέλου, ὅστις ἀποφάνσεις τινὰς αὐτοῦ κατὰ λέξιν παρέλαβε καὶ ὡς ἰδίᾳς ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἐχρησιμοποίησεν. Ὁ φιλόσοφος ἐπήνεσε τὸ εἰρημένον ἔργον ἄλλως τε καὶ διότι διέβλεπεν ὅτι τοῦτο ὑπερεμάχει τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ κατὰ τῶν προσβολῶν τῶν ἀπὸ τῶν διαμαρτυρουμένων θεολόγων.

σις καὶ πίστις εἶναι συνεζευγμέναι ¹. Ὁ αὐτὸς δὲ συνέγραψεν ὕστερον βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Ὁ Ἑγελος καὶ οἱ χρόνοι αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Göthe» ², ἐν ᾧ ἐγκωμιάζει μὲν τὴν ἐγελικὴν φιλοσοφίαν ὡς σωτήριον ἀντίρροπον κατὰ τῶν διαδεδομένων θολερῶν πλανῶν ὑπερασπίζει δὲ αὐτὴν κατὰ τῶν παρανοήσεων.

11. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Ἑγέλου ἀνεφάνησαν ἐν τῇ Σχολῇ τάσεις τινὲς πρὸς ἀπόκλισιν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς. Οὕτως ὁ Λουδοβίκος Ἄνδρ. *Feuerbach* ³, μαθητὴς τοῦ Ἑγέλου, ἐξέδωκε τῷ 1828 πραγματείαν «*De ratione una universali infinita*» ἐπιγραφομένην, δι' ἧς ἐγένετο ὑφηγητὴς. Ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἐμπεφορημένος τοῦ πνεύματος τοῦ διδασκάλου (ὃν καλεῖ «δεύτερον πατέρα») γνωματεύει ὅτι ὁ Λόγος δὲν εἶναι γενικὴ ἔννοια ἀλλ' ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸν ὡς ἄτομον, ὅτι ἐν τούτῳ αἱ διαφοραὶ τοῦ καθόλου καὶ τοῦ καθ' ἕκαστον, τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑπάρξεως, συμπίπτουσι. Τὸ ἔργον ἔπεμψε πρὸς τὸν Ἑγελον μετ' ἐπιστολῆς, ἐν ἣ ἐδήλου ὅτι ἠσχολεῖτο περὶ τὸ πρόβλημα τῆς πραγματώσεως καὶ ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου· παρετήρει δὲ ὅτι δὲν πρόκειται νῦν περὶ ἀναπτύξεως τῶν ἐννοιῶν ἀλλὰ περὶ καταργήσεως τῶν τέως καθιερωμένων ἀντιλήψεων τοῦ χρόνου, τοῦ θανάτου, τοῦ ἐγώ, τοῦ θεοῦ καὶ τῶν τοιούτων, αἵτινες εἶναι ἡ πηγὴ τῶν χριστιανικῶν δοξασιῶν τῶν τε ὀρθοδόξων καὶ τῶν ὀρθολογιστικῶν. Μετὰ δύο δ' ἔτη ἐξέδωκεν ἄνωγίμως καὶ ἄλλο βιβλίον «*Σκέψεις περὶ θανάτου καὶ ἀθανασίας*» ἐπιγραφόμενον ⁴, ἐν ᾧ περὶ αἱ περὶ προσωπικῆς ἀθανασίας καὶ περὶ θεοῦ δοξασίαι χαρακτηρίζονται ὡς ἀπόρροια φιλαύτου κενοδοξίας. Οἱ ἄνθρωποι, λέγει, πιστεύουσιν εἰς θεόν, ἵνα ἔχωσιν ἄπειρον χῶρον ὅπου νὰ ἐκτείνηται ἀδιατάρακτος ἡ πεπερασμένη αὐτῶν ἀτομικότης. Πρέπει δὲ νὰ ἀνομολογήσωμεν ὅτι ὑπάρχει πραγματικὸς θάνατος·

¹ Ἡ θεωρητικὴ γνῶσις δὲν πρέπει, λέγει, νὰ ἐκβιάζεται διὰ λογικῶν ἀποδείξεων «ἀνευ ἀναγεννήσεως οὐδεὶς ἔρχεται ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς φυσικῆς νοήσεως εἰς τὰ θεωρητικὰ ὕψη τῆς ζωῆς ἐννοίας».

² «Hegel und seine Zeit, mit Rücksicht auf Göthe».

³ Ὁ Feuerbach τῷ 1804 ἐν Landshut γεννηθεὶς ἦτο υἱὸς ἐπιφανοῦς νομικοῦ καὶ ἐσπούδασε κατ' ἀρχὰς θεολογίαν ἐν Ἀϊδελβέργῃ· ἐκεῖ εἰσήχθη διὰ τοῦ Daub εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου, οὗ καὶ ἀκροατὴς ἐγένετο μεταβὰς τῷ 1824 εἰς Βερολίνον. Καὶ ἐγένετο μὲν τῷ 1828 ὑφηγητὴς ἐν Ἐρλάγγῃ ἀλλὰ καίπερ εὐδοκίμως ἐργασθεὶς δὲν προώδευσεν εἰς τὸ ἀκαδημεικὸν στάδιον. Τῷ 1848 προσκληθεὶς εἰς Ἀϊδελβέργην ὑπὸ τῶν σπουδαστῶν ἐποιήσατο διαλέξεις περὶ τῆς φύσεως τῆς θρησκείας. Περιελθὼν δὲ εἰς οἰκονομικὴν ἀπορίαν μετέβη εἰς χωρίον πλησίον τῆς Nürnberg, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τῷ 1872.

⁴ «Gedanken über Tod und Unsterblichkeit».

μόνον οὕτω θὰ ἀρχίσωμεν νέαν ζωὴν, θὰ συναισθανθῶμεν τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ κατευθύνωμεν τὴν πνευματικὴν ἡμῶν ἐνέργειαν εἰς ἀπόλυτον ὄν καὶ θὰ γίνωμεν δεκτικοὶ ἀληθοῦς θρησκείας.

12. Καὶ ἄλλοι δέ τινες ὕστερον ἀποστάντες προσέκειντο τὸ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν ἐγγελικὴν Σχολήν. Οὕτως ὁ Χριστιανὸς Hermann *Weisse*¹ ὡρμήθη ἀπὸ τοῦ 'Εγέλου, πρὸς ὃν τῇ 4ῃ Μαρτίου τοῦ 1826 ἔπεμψε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Περὶ τῆς σπουδῆς τοῦ 'Ομήρου καὶ τῆς τούτου σπουδαιότητος πρὸς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους» ἐπιγραφόμενον². Ἐν δὲ τῇ παρακολουθούσῃ τὸ βιβλίον ἐπιστολῇ ἐξῆρεν ὁπόσῃν ἔσχεν ἐπὶ τὸ πόνημα ἐπίδρασιν ἢ μελέτη τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος «τοῦ βαθυτάτου καὶ περιεκτικωτάτου ἔργου, ὃπερ ἐδημιούργησε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐν τῷ ἡμετέρῳ αἰῶνι»³ ἐξέφραζε τὴν λύπην ὅτι δὲν ἠκροάσατο προσωπικῶς τοῦ φιλοσόφου καὶ ὡμολόγει ὅτι ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς σπουδῆς τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐκτήσατο τὴν ἰκανότητα ἰδίας ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας. Ἐν δὲ τῷ συγγράμματι τῷ ἐκδοθέντι τῷ 1829 καὶ ἐπιγραφόμενῳ «Περὶ τῆς ἐνεστῶσης θέσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὸ σύστημα τοῦ 'Εγέλου»⁴ ἐπέκρινε τὸ φιλοσόφημα τοῦτο χωρὶς ὅμως νὰ διαμφισβητῇ τὴν βᾶσιν αὐτοῦ. Καὶ ἀνεγνώριζε μὲν κατ' ἐξοχὴν τὴν Λογικὴν τοῦ 'Εγέλου θεωρῶν ὡς τὴν κυριωτάτην καὶ θεμελιώδη φιλοσοφικὴν ἐπιστήμην, ὡς τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀπόλυτον ἐπιστήμην, ἀλλ' ἐξῆρε τὴν ἀντίθεσιν αὐτῆς πρὸς τε τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ μὲν Λογικὴ, λέγει, κέκτηται ἐξ ὑπαρχῆς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀπολύτου καὶ ἡ γνῶσις ἐνταῦθα εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τοῦ λογικοῦ κόσμου· τοῦναντίον δὲ ἡ περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφία θεωρεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ ἀπολύτου ὡς ἐπέκεινα τῆς κοινῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως κειμένην. Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως εἶναι παρὰ τῷ 'Εγέλῳ ἀπλοῦν παράρτημα τῆς λογικῆς καὶ οὐχὶ ἀπηρτισμένον τῆς φιλοσοφίας μέρος. Ὡς μέγα δὲ ἀμάρτημα τῆς ἐγγελικῆς περὶ φύσεως καὶ πνεύματος διδασκαλίας ὑπολαμβάνει τὸ ὅτι ταυτίζει τὴν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ οὐσίαν πρὸς

¹ Ὁ Weisse ἦτο υἱὸς καθηγητοῦ τοῦ δικαίου ἐν Λιψία καὶ ἐγεννήθη τῷ 1801· ἐσπούδασε δὲ κατ' ἀρχὰς νομικὰ καὶ ὕστερον φιλοσοφίαν. Τῷ 1823 ἀνηγορεύθη ὑφηγητὴς καὶ τῷ 1828 κατέστη ἔκτακτος καθηγητὴς ἐν τῇ εἰρημένῃ πόλει. Βραδύτερον παραιτηθεὶς ἐπανῆλθε καὶ πάλιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν καὶ τέλος ἀπέθανε τῷ 1866 ὑπὸ τῆς χολέρας.

² «Über das Studium des Homer und seine Bedeutung für unsere Zeit».

³ «Über den gegenwärtigen Standpunkt der philosophischen Wissenschaft, in besonderer Beziehung auf das System Hegels».

τὴν λογικὴν οὐσίαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐφαρμόζει εἰς ἐκείνην τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον. Ὡς πρὸς δὲ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος παρητήρει ὁ ἐπικριτὴς ὅτι δὲν πρέπει αἱ ἰδέαι τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς τὸ σύνολον τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἀλλ' ἐπάναγκες μάλιστα ἡ γλῶσσα καὶ ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία προσηκόντως νὰ ἐκτιμῶνται· προσέθετε δὲ ὅτι ἡ πεπερασμένη ζωὴ δὲν πρέπει νὰ χωρίζεται ἀπὸ τῆς ἀπειρου καὶ αἰδίου. Ἀπλῶς εἶπεῖν ἐλέγχων τὴν ὑπάρχουσαν διαφορὰν τῆς Λογικῆς ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος ἐξέφραζε σπουδαίας ἀμφιβολίας καὶ προέβαλλεν ἐνστάσεις κατὰ τοῦ συστήματος τοῦ Ἐγέλου. Ὁ φιλόσοφος ἔμελλε νὰ διαλάβῃ αὐτὸς περὶ τοῦ ἐπικριτικοῦ βιβλίου ἐν τοῖς Χρονικοῖς τοῦ Βερολίνου ἀλλὰ δὲν ἐπετέλεσε τὴν πρόθεσιν. Ἀντ' αὐτοῦ δὲ ὁ Gabler τῷ 1832 ἤλεγξε τὸ βιβλίον ἐκεῖνο τοῦ Weisse ὡς καὶ ἕτερον τοῦ αὐτοῦ ἐπιγραφόμενον «Περὶ τῆς σχέσεως τῶν πολλῶν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἐγέλου»¹. Εἰρήσθω ὅτι ὁ Weisse εἶχε πέμψει τῷ Ἐγέλω καὶ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ «Συστήματος τῆς Αἰσθητικῆς»². ὁμοῦ μετὰ ἐπιστολῆς (τῇ 27ῃ Φεβρουαρίου 1830), ἐν ἣ διαρρήδην ὠμολόγει ὅτι τὰ ἄριστα αὐτοῦ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα ὄφειλεν εἰς τὸν φιλόσοφον καὶ προσέθετεν ὅτι ἀποστρέφεται τοὺς μικροψύχους μαθητὰς τοὺς παρανοοῦντας τὰς θεωρίας τοῦ μεγάλου διδασκάλου. Τὰς ἰδίας δὲ αὐτοῦ ἀντιλήψεις εἶχεν ὑποτυπώσει ἐν συγγράμματι ἐπιγραφόμενῳ «Περὶ τῆς παρουσίας θέσεως τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν»³. Ἐν τούτῳ δὲ ἐνεφάνιζεν ἀπόκλισιν ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος πρέπει, ἔλεγε, τὴν πρώτην θέσιν νὰ ἔχῃ ἡ ἐπιστημολογία, ἥτοι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἰδέας τῆς ἀληθείας, τὴν δὲ δευτέραν θέσιν νὰ κατέχῃ ἡ Αἰσθητικὴ, ἡ ἐπιστήμη τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους, τέλος δὲ νὰ ἐπακολουθῇ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἢ, ἄλλως

¹ «Über das Verhältnis des Publicums zur Philosophie in dem Zeitpunkte von Hegels Abscheiden». Αἰτίαν τῆς τῶν πολλῶν ἀδιαφορίας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν εὐρίσκει τὸ ὅτι αὕτη μετὰ τῆς ἐγκρίτου φιλολογίας ἐθεράπευσε μὲν τὰς ἀξιώσεις τῆς προτέρας περιόδου ἀλλὰ δὲν ἐξαρκεῖ εἰς τὰς νέας ἀνάγκας.

² «System der Ästhetik», 1830. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἔχει τοῦ Weisse ἡ Αἰσθητικὴ, ἣτις συνάπτεται στενῶς ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου τούτου πρὸς τὴν Μεταφυσικὴν καὶ ἐπαινεῖται σφόδρα ὑπὸ τοῦ Lotze (Gesch. der Ästhetik, σ. 211) ὡς τὸ συμπλήρωμα τῶν ἀποπειρῶν, ἃς κατέβαλεν ἐν τῷ κλάδῳ τούτῳ ἡ σύγχρονος φιλοσοφικὴ ἰδεολογία.

³ «Über den gegenwärtigen Standpunkt der philosophischen Wissenschaften». Leip. 1829.

εἰπεῖν, ἡ θεωρητικὴ θεολογία¹. Κατ' ἀρχὰς ἐπεξεργάσθη ὁ Weisse τὸ «Σύστημα τῆς Αἰσθητικῆς» διελὼν εἰς τρία μέρη, ὧν τὸ μὲν πρῶτον διαλαμβάνει περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ κάλλους τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῆς τέχνης τὸ δὲ τρίτον περὶ τοῦ ἀγαθοῦ δαίμονος καὶ τοῦ ἠθικοῦ κάλλους καὶ τοῦ ἔρωτος. Ἡ προχειμῆνη Αἰσθητικὴ μαρτυρεῖ ἱκανὴν τὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως τοῦ Ἐγέλου, διὸ καὶ ἔτυχε παρὰ τῶν ὀπαδῶν ἀναγνωρίσεως καὶ τιμῆς.

13. Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Hermann *Fichte*² προῆλθεν εἰς ἐπικρίσιν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας χωρὶς νὰ θελήσῃ νὰ ἄρῃ τὰς βάσεις αὐτῆς. Ἐν συγγράμματι τῷ 1829 ἐκδοθέντι καὶ «Συμβολαὶ εἰς χαρακτηρισμὸν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας» ἐπιγραφομένῳ³ θέλει νὰ δείξῃ ὅτι τὰ νεώτερα συστήματα παρὰ τὰς ἀντιθέσεις δύνανται νὰ συνδεθῶσι πρὸς ἄλληλα ὡς μέλη ἐνιαίου ὀργανισμοῦ, ὅτι καταλήγουσιν εἰς γενικὸν ἀποτέλεσμα ὀδηγοῦν πάλιν εἰς νέα προβλήματα. Ἐπισκοπῶν λοιπὸν τὴν ἀπὸ τοῦ Locke νεωτέραν φιλοσοφίαν καὶ ἐξετάζων ἀκριβέστερον τὴν τοῦ Καντίου καὶ τῶν διαδόχων παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς, ἥτοι τὸ σύστημα τοῦ Ἐγέλου, ἀποτελεῖ τὸ ἀκρότατον σημεῖον καὶ ὅτι πᾶσα εὐρύτερα ἀνάπτυξις τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἐφικτὴ μόνον δι' ἐκείνης. Πόρισμα δὲ καὶ συμπέρασμα τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας συνάγει τοῦτο, ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἰδέα διὰ τῆς ἀπείρου αὐτῆς λειτουργίας ὑπάρχει ἡ μόνη πραγματικὴ οὐσία, ἐνῶ τὸ πεπερασμένον δὲν ἔχει ὡς ἀληθῶς ὑπαρξιν—ὅτι τὸ καθολικὸν πνεῦμα, ἐν ᾧ περ ἀφανίζεται πᾶν μερικόν, εἶναι ἡ μόνη ἀλήθεια. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἐνιστάμενος ἔρωτᾷ ἂν τὸ ἀμέσως παρὸν εἶναι ἡ παντελής τοῦ θεοῦ ἀποκάλυψις, πόθεν

¹ Ὑπερμαχῶν τοῦ Ἐγέλου ἀπήντησεν εἰς τὰς παντοίας ἐπικρίσεις τοῦ Weisse ὁ Göschel διὰ τοῦ ἔργου «Monismus des Gedankens» (1832), ὃπερ ἐπονομάζεται «ἀπολογία τῆς παρουσίας φιλοσοφίας παρὰ τὸν τάφον τοῦ ἴδρου τοῦ αὐτῆς». Ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ὅτι ὁ Weisse χωρίζων μορφήν καὶ περιεχόμενον, τ. ἔ. νοεῖν καὶ εἶναι, περιπίπτει εἰς τὸν δυϊσμόν, τὸν μέγιστον ἐχθρὸν πάσης φιλοσοφίας.

² Οὗτος τῷ 1796 ἐν Ἰένῃ γεννηθεὶς ἦτο υἱὸς τοῦ φιλοσόφου Ἰωάννου Fichte καὶ ἐσπούδασεν ἐν Βερολίῳ φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν. Ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς καὶ τοῦ Schelling καὶ τοῦ Λεϊβνιτίου ἔτι δ' ἐκ τῶν παλαιῶν τὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν νέων πλατωνικῶν. Τῷ μὲν 1836 διωρίσθη καθηγητὴς ἐν Bonn τῷ δὲ 1842 ἐκλήθη εἰς Τυβίγγην, ἔνθα παρέμεινε μέχρι τοῦ 1863. Ἐκτοτε διῆγε συνταξιούχος ἐν Στουτγάρδῃ, ὅπου καὶ ἀπέθανε τῷ 1879.

³ «Beiträge zur Charakteristik der neueren Philosophie, zur Vermittlung ihrer Gegensätze».

ἄρα προέρχεται τὸ συναίσθημα τῆς ἀτελείας καὶ ὁ πόθος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὑπερέραν ὑπαρξιν ; Μὴ εὐρίσκων δ' ἐπαρκεῖς τὰς ἀποφάνσεις τῆς φιλοσοφίας στρέφεται πρὸς τὴν θεολογίαν, ἣτις ἐξαίρει μὲν τὴν ἀντίθεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου πρὸς τὸν ἐπέκεινα, τῆς ἐν χρόνῳ ὑπάρξεως πρὸς τὴν αἰδιότητα, ἐκδέχεται δὲ τὸ ἄτομον οὐχὶ ὡς ἀρνητικὸν καὶ παροδικὸν ἀλλ' ὡς θετικὸν καὶ ἀνώλεθρον θεωρεῖ δὲ τὸν θεὸν οὐχὶ ὡς ἀπόλυτον καὶ περιεκτικὴν τῶν πάντων γενικότητα ἀλλ' ὡς ἰδίαν προσωπικότητα. Ὅθεν ἀντὶ τῆς διαλεκτικῆς λειτουργίας παραδέχεται ὁ Fichte τὸν κόσμον τῶν ἐλευθέρων καὶ ὑπὸ τοῦ θεοῦ δημιουργηθέντων πνευμάτων, ὧν ἕκαστον ἔχει ἐνδόμυχον συγγένειαν πρὸς τὸ ἀπειρον πνεῦμα· ἐνταῦθα ἕκαστον δημιουργήμα διατηρεῖ τὴν ἀρχέγονον μορφήν τῆς προσωπικότητος καὶ ἐλευθερίας. Ποία δὲ τις ὑπάρχει ἡ σχέσις τοῦ δημιουργηθέντος πνεύματος πρὸς τὸ ἀπόλυτον, εἶναι πρόβλημα, ὅπερ ἡ φιλοσοφία ἢ τὴν γνῶσιν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς καρδίας συνδιαλλάττουσα ὀφείλει νὰ λύσῃ ἀλλ' ὅπερ ἡ τοῦ Ἐγέλου φιλοσοφία καταλείπει κατὰ τὸν Fichte ἀνεπίλυτον. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐκ τῆς ἐλευθερίας καταγόμενον δὲν δύναται νὰ ὀρισθῇ ἐκ τῶν προτέρων, πρέπει ἢ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ἀναλαμβάνουσα φιλοσοφία νὰ μὴ ἀρκῆται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐννοιῶν ἀλλὰ νὰ προσφεύγῃ καὶ εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν πραγμάτων· οὕτω δὲ θὰ εἶναι οὐχὶ μόνον γνῶσις a priori ἀλλὰ καὶ ζωηροτάτη ἐπιστήμη τῆς ἐμπειρίας¹. Ὅσον δ' ὅμως καὶ ἂν ἐπικρίνη ὁ Fichte τὸ σύστημα τοῦ Ἐγέλου, συναισθάνεται ὅτι εἶναι ἐν μέρει ὀπαδὸς αὐτοῦ, καθὰ μαρτυροῦσι καὶ αἱ πρὸς τὸν φιλόσοφον ἐπιστολαί. Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ τῆς 2ας Ἰουλίου τοῦ 1829 τῇ πεμφθείσῃ ὁμοῦ μετὰ δύο βιβλίων, ἦτοι τῶν εἰρημένων Συμβολῶν καὶ τοῦ παλαιότερου ἔργου «Sätze zur Vorschule der Theologie», παρακαλεῖ τὸν Ἐγελον ὅπως εὐμενῶς ἐξετάσῃ αὐτά. Ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ τῆς 12ης Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐκφράζει ἐμφαντικῶς τὴν χαρὰν ἐπὶ τῇ εὐμενεῖ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου κρίσει τοῦ βιβλίου τοῦ Göschel φρονῶν ὅτι ἢ περὶ τῆς σχέσεως πίστεως καὶ γνώσεως θεωρία τοῦ συγγραφέως τῶν «Ἀφορισμῶν» συμπίπτει ἐν τοῖς κυριωτάτοις πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γνώμην.

¹ Κατὰ τὸν Fichte οὐδεμία ὑπάρχει ἀληθῶς διαφωνία καὶ ἀντίθεσις τῆς ἐκ τῶν προτέρων γνώσεως τῆς παραγούσης τὴν ἐννοιαν διὰ βαθείας ἐνοράσεως τῶν ἀναγκαίων αὐτῆς μερῶν πρὸς τὴν κατ' ἐμπειρίαν γνῶσιν τὴν λαμβάνουσαν τὴν οὐσίαν (ιδέαν) τοῦ πράγματος ἐκ τῶν φαινομένων. Διάφορος δ' ὅμως εἶναι ἢ ἀφιλόσοφος γνῶσις τῆς λεγομένης ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης, ἣτις ἐκ τῆς συγκρίσεως μερικῶν δεδομένων χωρεῖ εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ κοινοῦ ἢ δημιουργεῖ σκόπιμον κατάταξιν πραγμάτων καὶ γεγονότων.

14. Ἰσχυρότερον ἀπέκλινον ἀπὸ τοῦ Ἐγγέλου οἱ στοιχοῦντες εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ χριστιανικὰς διδασκαλίας. Καὶ ὅμως ἔνιοι αὐτῶν ἐπεξήτουν νὰ διατηρήσωσι ποιάν τινα σχέσιν πρὸς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ ὠμολόγουν τὴν ἀπὸ ταύτης ὠφέλειαν. Ὅπερ δὲ σημειώσεως ἄξιον εἶναι ὅτι ὁ καθολικὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Ἄντωνιος *Günther*¹ γράφων πρὸς τὸν Ἐγγελον τῇ 31ῃ Ἰουλίου τοῦ 1830 ἐκφράζει τὸν θαυμασμόν αὐτοῦ καὶ ὁμολογεῖ ὅτι παρὰ τὴν διαφορὰν τῶν γνωμῶν ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φιλοσόφου.

15. Ἐτι σφοδρότερον τῶν θεολόγων ἀντεμάχοντο πρὸς τὸν Ἐγγελον οἱ ἐμπειρικοί, ὧν ἠγεῖτο ὁ Otto Fr. *Gruppe*². Οὗτος ἐξέδωκε τῷ 1831 ἀνωγύμως ἑμμετρον κωμωδίαν ἐπιγραφομένην «Οἱ ἄνεμοι, ἦτοι ἀπόλυτος κατασκευὴ τῆς νεωτέρας παγκοσμίου ἱστορίας.»³, ἐν ἣ ἑμπαίζονται ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς⁴. Σεμνότερον ἦθος ἔχει ἡ τῷ αὐτῷ ἔτει ἐκδοθεῖσα ἐν πεζῷ λόγῳ συγγραφὴ τοῦ αὐτοῦ ἐπιγραφομένη «Ἄνταϊος, ἀλληλογραφία περὶ τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας συγκροουμένης πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν γλῶσσαν»⁵. Ἐνταῦθα ὁ Gruppe καθάπτεται τὸ μὲν πάσης τῆς προτέρας φιλοσοφίας, ἥτις παρεγνώρισε τὴν ἀξίαν τῆς γλώσσης καὶ τὴν εἰς τὴν νόησιν συμβολὴν αὐτῆς, τὸ δὲ μάλιστα τῶν θεωρητικῶν φιλοσόφων. Ὁ θεωρητικὸς, λέγει, φιλόσοφος εἶναι ὡς «ταραχοποιὸς καὶ δημαγωγὸς ἐν τῇ πολιτείᾳ τῆς ἐπιστήμης», ἐπιβοᾷ εἰς τοὺς νεανίσκους τὴν μεθυστικὴν λέξιν «βαθύτητα» καὶ κηρύττει τὴν εὐάρεστον ἐπικούφισιν πάσης σπουδῆς, τὴν ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ λεξικοῦ. Κατὰ τῆς θεωρητικῆς λοιπὸν φιλοσοφίας ἀντιτάττει τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐρεῦνης τῆς ἐρειδομένης ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος. Ἡ μὲν ἐμπειρία καὶ ἐρευνα δὲν προβάλλει ἑαυτῇ προλαβόντως σκοπὸν τινα οὐδ' ἀποκρούει ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου ἅπαξ διὰ παντὸς γνώμην τινά· ἡ δὲ θεωρία τοῦναντίον ἐξ ἀνεπαρκῶν ἀντιλήψεων καὶ ὀλίγων φαινομένων ὁρμωμένη ἐπιχειρεῖ πάντα ὁμοίως νὰ νοήσῃ καὶ κατασκευάσῃ. Ἐκείνη

¹ Ὁ Günther γεννηθεὶς τῷ 1783 ἐν Lindenu ἐσπούδασεν ἐν Πράγᾳ καὶ ἀπέθανεν ἱερεὺς ἐν Βιέννῃ τῷ 1863.

² Ὁ Gruppe γεννηθεὶς τῷ 1804 ἐν Danzig ἐγένετο πολλὰ ἔτη γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας τῶν τεχνῶν ἐν Βερολίνῃ καὶ ἀπέθανε τῷ 1876.

³ «Die Winde oder ganz absolute Konstruktion der neueren Weltgeschichte durch Oberons Horn, gedichtet von Absolutus von Hegelingen».

⁴ Ἐνταῦθα ὁ Ἐγγελος παρίσταται ὡς Ἀπόλυτος, φιλόσοφος τῆς Οὐτοπίας.

⁵ Antäus, ein Briefwechsel über speculative Philosophie in ihrem Konflikt mit Wissenschaft und Sprache».

μὲν προβαίνει ἐκ τοῦ γνωστοῦ εἰς τὸ ἄγνωστον αὕτη δὲ ἐκ τοῦ ἀγνώ-
στου εἰς τὸ γνωστόν¹. Ἡ λεγομένη κίνησις τῶν ἐννοιῶν στηρίζεται
κατὰ τὸν Gruppe ἐπὶ παρανοήσεως καὶ καταχρήσεως τῆς γλώσσης καὶ
ἔτι μᾶλλον ἐπὶ τῆς διαστροφῆς τῶν ἐπιστημονικῶν πραγμάτων. Αἱ γενι-
καὶ ἐννοιαὶ, οἷον ἡ ἀνάγκη, τὸ ἀπόλυτον, τὸ ὄν καὶ ὅσα ἄλλα, εἶναι ψιλὰ
ἀφαιρέσεις, εἰς ἃς ὅμως ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἐσφαλμένως προσνέμει
αὐτοτελῆ ὑπαρξιν. Καὶ ἐνῶ αἱ ἀφηρημέναι ἐννοιαὶ εἶναι ἀπλῶς βοη-
θητικαὶ ἐκφράσεις οὐδὲν συντελοῦσαι εἰς τὴν γνῶσιν, ὁ Ἐγγελοσ πι-
στεύει ὅτι εὐρίσκει ἐν αὐταῖς τὴν ἐσωτερικὴν κίνησιν τῶν νοημάτων
καὶ τῶν πραγμάτων. Ὅπως δ' εἶπειν ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ἐγγελικὴ δια-
λεκτικὴ εἶναι «διαρκὴς ἀνατροπὴ καὶ ναυτία καὶ κραιπάλη τῆς δια-
νοίας». Οὐχ ἦττον ἀποδοκιμάζει τὴν τε φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ὡς
μὴ διδάσκουσαν τὴν ἀληθῆ ἐξάρτησιν τοῦ πνεύματος ἐκ τῆς φύσεως
καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ὡς παρερμηνεύουσαν θρησκευτικὰς
ἐννοίας, οἷα εἶναι ἡ τῆς τριάδος, τῆς προσωπικότητος τοῦ θεοῦ, τῆς
δημιουργίας, τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ ἄλλαι.

16. Οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἐγγέλου ἐθεράπευσαν τὰς ἐπὶ μέρους φιλοσο-
φικὰς ἐπιστήμας, οἷον τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν καλλολο-
γίαν (αἰσθητικὴν), τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τὴν φιλοσοφίαν τῆς
πολιτείας, τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὰς ἄλλας ἐπι-
στήμας ἐκάστας ἔσχε ῥοπὴν οὐ μικρὰν ἢ φιλοσοφία ἢ ἐγγελικὴ. Οὕτως
ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν τέχνην διὰ τοῦ Rosenkranz,
τοῦ Röttscher, τοῦ Mundt καὶ ἄλλων. Ὁ Ἰω. Κάο. *Rosenkranz*²
μαθητὴς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἐν Βερολίῳ γενόμενος παρεσκεύασεν
ἐναίσιμον διατριβὴν περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σπινόζου³ καὶ τῷ 1830
ἐξέδωκε τὴν «Ἱστορίαν τῆς γερμανικῆς ποιήσεως κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα»⁴
ἐν ἧ ἔφιλοτιμεῖτο νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλολογίας τὴν
ἐγγελικὴν μέθοδον καὶ νὰ παράσχῃ «ἐσωτερικὴν ἱστοριογραφίαν» ἀποκα-
λύπτουσαν τὴν οὐσίαν τῶν μορφῶν καὶ ἀναπαριστῶσαν τὸ παρελθόν.
Ὅλιγῳ δὲ ὕστερον ἐδημοσίευσεν ἐγχειρίδιον τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς

¹ Μεμφόμενος ὁ Gruppe τὴν σπουδὴν τῆς θεωρητικῆς περὶ τὴν φύσιν
φιλοσοφίας, ὅπως καθορίσῃ διακρίσεις καὶ βαθμολογικὰς διαφορὰς, παρατηρεῖ
ὅτι αἱ περιλήψεις τῶν γενικῶν ἐννοιῶν καὶ αἱ διακρίσεις καὶ διαιρέσεις εἶναι
σχετικαὶ γινόμεναι κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἡμετέρας γνώσεως καὶ ὅτι αἱ περὶ τὴν
διαίρεσιν δυσκολίαι συναυξάνονται μετὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν γνώσεων ἡμῶν.

² Οὗτος γεννηθεὶς τῷ 1808 ἐν Μαγδεβούργῳ κατέστη τῷ 1833 καθηγη-
τὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Καινιξβέργῃ καὶ ἀπέθανε τῷ 1879.

³ «De Spinosae philosophia», 1828.

⁴ «Geschichte der deutschen Poesie im Mittelalter».

ποιήσεως, εὔστοχον ἐπίκρισιν τῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας τοῦ Schleiermacher, καὶ τὴν ἐγκυκλοπαιδεῖαν τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν¹. Τὸ τελευταῖον ἔργον ἐμφαίνει ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν οὐ μόνον τοῦ Ἐγγέλου ἀλλὰ καὶ τοῦ Schleiermacher, ὃν ἀμφοτέρων μαθητῆς ὑπῆρξεν ὁ συγγραφεὺς καὶ ὃν τὰς θεωρίας πειρᾶται νὰ συμβιβάσῃ. Καὶ ὁ Ἰω. Γεώρ. *Mussmann*² ἦτο κατ' ἀρχὰς ἔνθους μαθητῆς καὶ θαυμαστῆς τοῦ Ἐγγέλου ἐφήρμοσε δὲ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, καθὰ μαρτυροῦσι τό τε ἐγχειρίδιον τῆς ψυχολογίας³ καὶ ἡ σύνοψις τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας⁴. Ἀλλὰ προσέτι καὶ ὁ ἐπιφανὴς φυσιολόγος Ἰω. *Müller* (1801—1858) ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Ἐγγέλου καὶ ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ, καθὰ ἐμφαίνει ἡ ἀξιόλογος σύνοψις τῶν παραδόσεων περὶ τῆς φυσιολογίας⁵. Ὁ δὲ ἰατρὸς *Schultz* ὁ ἐπονομασθεὶς *Schultzenstein* (1798—1871) συνειργάσθη μετὰ τοῦ Ἐγγέλου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου παρατηρεῖ δ' ἐμφαντικῶς ἐν τῇ συνόψει τῆς φυσιολογίας ὅτι ἡ πορεία τῆς φυσιολογικῆς γνώσεως εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἀντικειμενικῆς λογικῆς καὶ ὅτι ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ θεωρία πρέπει νὰ πορίζωνται διὰ τῆς διαλεκτικῆς. Ρητέον ὅτι καὶ πολλοὶ ποιηταὶ ἐγένοντο μαθηταὶ καὶ ὑπέστησαν μᾶλλον ἢ ἦτιον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας⁶.

Οὕτω ζῶν ὁ Ἐγγελος ἐπεῖδε πλῆθος μαθητῶν συνενουμένων εἰς μεγάλην Σχολὴν πλὴν ὅτι τινὲς αὐτῶν ἀποκλίνοντες εἶχον ἀλλοίαν ἀντιλήψεις καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων.

2. Αἱ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου διαφωνίαι

1. Ὁ Ἐγγελος ἐνεφάνισε ζωηρῶς κατὰ τρεῖς τρόπους ἰσχυρὰν ἀπόπειραν πρὸς ἀναστήλωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν ἄλλοτε κρατουσῶν καὶ ἐπ' ἐσχάτων καταλειφθεῖσῶν ἀντιλήψεων. Πρῶτον μὲν δηλαδὴ

¹ «Enzyklopädie der theologischen Wissenschaften», 1831.

² Ὁ *Mussmann* καθηγητῆς ἐν Halle ἐτελεύτησεν τῷ 1833.

³ «Lehrbuch der Seelenwissenschaft», Berl. 1827.

⁴ Grundriss der allgemeinen Geschichte der christlichen Philosophie., Halle 1830.

⁵ «Grundriss der Vorlesungen über die Physiologie», 1833.

⁶ Ἐνταῦθα ἀνήκουσιν ὁ ἤδη μνημονευθεὶς καλολόγος καὶ ποιητῆς *Mundt*, ὁ Ἐρ. *Stieglitz*, ὁ Ἐρ. *Heine*, ὁ Ἐρ. *Laube*, ὁ Κάρολος *Gutzkow*. Πρὸς τὸν Ἐγγελον προσέκειτο ἡ πρὸς τὴν ῥωμαντικὴν ἐναντία καὶ πολιτικὴν χροιάν ἔχουσα ποίησις.

ἐπανίδρυσσε τῆς φιλοσοφίας τὸν ναὸν καὶ ἀνήγειρε τὴν ὑπὸ τοῦ Καντίου καταλυθεῖσαν Μεταφυσικὴν· ἐν τῇ Λογικῇ ἔδειξε τί εἶναι τὸ Ἄπόλυτον καὶ προσέτι ὅτι τοῦτο δύναται νὰ εὐρεθῇ μόνον διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τῆς συμπιπτούσης πρὸς τὴν αὐτοκινησίαν τοῦ περιεχομένου. Δεύτερον δὲ ἀποκατέστησε τὰ θεωρητικὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας καὶ ἐνέκρινεν οὐ μόνον τὴν ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ περιεχομένην σωτηρολογίαν ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἀναπτυχθεῖσαν συναφῆ διδασκαλίαν (δόγματα καὶ σύμβολα)· ἐγκωμιάζει μάλιστα τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ ὡς ἔχουσιν τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν (χριστιανικὴν) θρησκείαν περιεχόμενον καὶ διαφέρουσιν μόνον κατὰ τὴν μορφήν. Τρίτον δ' ἐποίησε πάλιν κέντρον τῆς ἠθικῆς τὸ δίκαιον τοῦ συνόλου. Ἀλλὰ τὸ μετὰ κόπου συγκροτηθὲν πνευματικὸν κατασκεύασμα δὲν ἐπέπρωτο νὰ μείνῃ ἐπὶ πολὺ ἤρεμον καὶ ἀδιατάρακτον. Σειρὰ γεγονότων πολιτικῶν καὶ ἐπαναστάσεων παντοδαπῶν δὲν ἐδικαίουν τὰς προσδοκίας τοῦ μεταρρυθμιστοῦ· πρὸς δ' ἔτι συγγράμματα ὑπὸ πολλῶν ἐναντίων καὶ οἰκείων μαθητῶν ἐκδιδόμενα προσέβαλλον τὰς βάσεις τοῦ συστήματος. Οἱ φόβοι οἱ παρὰ τὸν τάφον τοῦ Ἐγέλου ἐκδηλωθέντες, καθ' οὓς εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου τῆς φιλοσοφίας θὰ ἐπηκολούθει τῶν διαδόχων ὁ πόλεμος, ἔμελλον ἀτυχῶς νὰ κυρωθῶσι καὶ δὴ καὶ ταχύτερον ἢ ὅσον ὁ ῥήτωρ θὰ ἐφαντάζετο. Εὐθύς δηλαδὴ ἤρξαντο νὰ συζητῶνται καὶ ἀμφισβητῶνται πάντα τὰ ὑπ' ἐκείνου τεθέντα θεμελιώδη διδάγματα, τὰ τε λογικὰ καὶ μεταφυσικὰ καὶ ὕστερον τὰ θρησκευτικὰ καὶ τέλος τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά.

2. Καθολικώτερον ἀνεφαίνεται ἐν τῇ θεωρητικῇ φιλοσοφίᾳ ἡ ἀποστροφή πρὸς τὰ πορίσματα, εἰς ἃ κατέληξε διὰ τοῦ Ἐγέλου ἡ ῥωμαντικὴ φιλοσοφία. Πολλοὶ δὲν ἤθελον μὲν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὴν θεωρίαν ἀλλὰ δὲν εὕρισκον τὴν τελείωσιν αὐτῆς ἐν τῷ ἐγελικῷ συστήματι. Ὅθεν προέβαλον ἑαυτοῖς τὸ ἔργον τοῦ νὰ διατηρήσωσι μὲν τὰς κυριωτάτας ἀρχὰς τοῦ Ἐγέλου ἀλλὰ νὰ ἀγάγωσι τὸ ὅλον ἐκείνου φιλοσόφημα εἰς ὑπερτέραν ἐνότητα· ἐνόμιζον δ' ὅτι τὰς ἀναγκαίας συμπληρώσεις παρεῖχε τὸ μὲν ἡ ἐμπειρία τὸ δὲ ἡ θετικὴ πίστις. Οὕτως ὁ Schelling, ὅστις ζῶντος τοῦ Ἐγέλου ἦτο ἐπιφυλακτικὸς, ἐξήγγελλε νῦν νέαν φιλοσοφίαν μέλλουσαν νὰ καταστήσῃ τὴν θεωρίαν εἰς ἑναρμόνιον σχέσιν πρὸς τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὴν θρησκείαν. Προσκληθεὶς ὑπὸ Φρειδερίκου Γουλιέλμου τοῦ τετάρτου εἰς Βερολίνον, ἵνα ἀντιταχθῇ πρὸς τὴν ἐγελικὴν διανόησιν, ἀνέπτυσσεν ἐν ταῖς παραδόσεσιν αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν ὅτι διὰ τῆς καθαρῶς ὀρθολογικῆς μεθόδου εἶναι ἐφικτὴ μόνον γνῶσις τῶν γενικῶν πιθανοτήτων καὶ νόμων ἐνῶ ἡ γνῶσις τοῦ ὄντος τοῦ ἀεὶ ὑπάρ-

χοντος ἀπλοῦ καὶ ἀτομικοῦ ἀπαιτεῖ βουλευτικὴν ἐνέργειαν πηγάζουσιν ἐκ τῆς πραγματικῆς ἐνδείας, εἰς ἣν δὲν ἔξαρχοῦσιν αἱ πιθανότητες καὶ οἱ γενικοὶ νόμοι. Ἐθεώρει δὲ τὴν μετάβασιν ἐκ τῆς ὀρθολογικῆς ἐκείνης διανοήσεως εἰς τὴν ἐπὶ τῆς πίστεως καὶ βουλήσεως ἐρειδομένην γνῶσιν ὡς μετάβασιν ἐκ τῆς ἀρνητικῆς εἰς τὴν θετικὴν φιλοσοφίαν¹. Μόνη ἡ θετικὴ φιλοσοφία δύναται κατ' αὐτὸν νὰ ἰσχυρισθῇ τὴν ὑπαρξιν προσωπικοῦ θεοῦ καὶ νὰ παράσχῃ τὴν λύσιν τοῦ κυριωτάτου προβλήματος, περὶ ὃ ἠσχολεῖτο ὁ Schelling ἀπὸ τοῦ 1809 καὶ πρὸς ὃ ἐστράφη ζώηρὸν τῶν φιλοσοφούντων τὸ διαφέρον κατὰ τὰς πρώτας τὰς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἐγγέλου δεκαετηρίδας. Εἰς τὸ προβληθὲν ἐρώτημα, κατὰ πόσον ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία παραδέχεται προσωπικὸν θεὸν καὶ προσωπικὴν ἀθανασίαν, ἀπῆντων ὁ Schelling καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος φιλοσοφία εἶναι πανθεϊκὴ ἅμα δ' ἐπειρῶντο διὰ τῆς νοήσεως νὰ στηρίξωσι θεαρχίαν μὴ ἀρνούμενην τὴν πανθεϊάν ἀλλ' ἐμπεριέχουσαν αὐτὴν ἰσχυρότερον. Προυθυμοῦντο δηλαδὴ νὰ δείξωσιν ὅτι πᾶσαι αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι καταλήγουσιν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς προσωπικότητος ὡς ἔκφρασιν τῆς ὑπερτάτης οὐσίας, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ προσνείμωμεν εἰς τὴν ἄπειρον οὐσίαν τὸν χαρακτῆρα τῆς προσωπικότητος.

3. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐτελεῖτο κατὰ μικρὸν οὐχὶ ἀσήμαντος τροπὴ τῆς διανοήσεως ἄνωμολογεῖτο τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς ἐγγελικῆς μεθόδου καὶ ἀνεγνωρίζετο ἡ σπουδαιότης τῆς ἐμπειρίας πρὸς τὴν γνῶσιν, ἔτι δ' ἐζητεῖτο ἡ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας θεμελίωσις τῆς μεταφυσικῆς. Ὅμας ὅλη φιλοσόφων ἔφθανε διὰ τῆς μεθόδου ταύτης εἰς τὴν ἀποβολὴν τῆς πανθεΐας καὶ τὴν παραδοχὴν τῆς θεαρχίας, ἣν ἐπεδίωκε νὰ κρατύνῃ διὰ τῆς ἐμπειρίας (θεωρητικὴ θεαρχία). Ἡ μακρὰ σειρὰ τῶν θιασωτῶν τῆς θεαρχικῆς φιλοσοφίας τῆς προσεγγιζούσης πρὸς τὸν χριστιανισμόν καὶ τὴν μυστικὴν ἀντίληψιν ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Ἐμ. Fichte καὶ τερματίζεται εἰς τὸν μέγιστον ἐν τῷ 19ῳ αἰῶνι Γερμανὸν φιλόσοφον Herm Lotze. Ὁ καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν μνημονευθεῖς Fichte ἀποκλίνων ἀεὶ μᾶλλον ἀπὸ τοῦ Ἐγγέλου² ἐσπούδασεν ὕστερον νὰ ἰδρῦσῃ ἴδιον σύστημα ἠθικῆς ἢ θεωρητικῆς θεαρχίας ἐξαίρων τὴν ἀξίαν τῆς ἐμπειρίας καὶ διδάσκων ὅτι ὁ θεὸς πρέπει νὰ θεωρῆται οὐχὶ ὡς τι καθολικὸν ἀλλὰ

¹ Ἡ μετάβασις τοῦ Schelling ἐκ τῆς ἀρνητικῆς εἰς τὴν θετικὴν φιλοσοφίαν ἦτο κατ' ἀλήθειαν μετάβασις ἐκ τῆς νοήσεως εἰς τὴν πίστιν.

² Καὶ ἐν ταῖς Συμβολαῖς ἤδη αὐτοῦ ἀπέφαινε τὴν Λογικὴν τοῦ Ἐγγέλου κατὰ πάσας τὰς μορφάς, κατὰ τε τὸ σχέδιον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν, ὡς ἐσφαλμένην.

προσωπικὸν ὄν· συνέγραψε πολλὰ ἔργα¹ καὶ ἴδρυσεν τῷ 1837 περιοδικὸν ἐπιγραφόμενον «Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie» ὡς κέντρον πάντων ὅσοι εἴτε ἀπὸ φιλοσοφικῆς εἴτε ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως ἀντέταττον πρὸς τὴν ἐγελικὴν διαλεκτικὴν τὴν θεωρητικὴν μέθοδον τῆς θεαρχίας².

Ἐγγὺς τούτου ἴστανται ὁ Hegm. *Ulrici*³, ὅστις εἶναι ἐκ τῶν πρώτων τῶν υποβαλόντων τὸ ἐγελικὸν σύστημα κατὰ πάντα αὐτοῦ τὰ μέρη εἰς αὐστηρὸν κριτικὸν ἔλεγχον⁴· ἐπεζήτησεν ἐπὶ τῇ βάσει ἀσφαλῶν δεδομένων καὶ μάλιστα τῶν πορισμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν νὰ συγκροτήσῃ ἰδεολογικὴν περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρίαν καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι θεὸς καὶ φύσις, πίστις καὶ γνῶσις, θρησκεία καὶ φιλοσοφία οὐδαμῶς ἀλλήλων διαφέρουσι.

Καὶ ὁ Μαξιμιλιανὸς *Perty*⁵ πρεσβεύει τὴν θεαρχίαν καὶ γνωματεύει ὅτι ὁ ἔνυλος κόσμος ἐγένετο διὰ τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνεξαρτήτου ἀπείρου πνεύματος, ὅπερ ἐν τῷ κόσμῳ ἀποκαλύπτει μέρος τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας⁶. Οὐχ ἦττον δὲ καὶ ὁ *Weisse* ὁ ὀρμηθεὶς, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου ἀπεμακρύνετο ὁσημέραι ἐπὶ μᾶλλον καὶ ἀποστὰς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ἐτράπη εἰς τὴν πολεμίαν ἐκείνῳ θεωρητικὴν θεαρχίαν, εἰς ἣν προσέδωκε μεγαλοπρεπῆ καλολογι-

¹ Τῷ 1833 ἤρξατο καὶ τῷ 1846 ἐπερατώθη ἡ ἔκδοσις τοῦ συγγράμματος, ὅπερ ἐπεγράφετο «Grünzüge zum System der Philosophie» καὶ περιελάμβανε τρία μέρη. Ἐκ τῶν ἄλλων ἔργων πρέπει ἰδίᾳ νὰ μνημονευθῇ τὸ ἐπιγραφόμενον «theistische Weltanschauung», 1873.

² Ὁ Fichte ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου ἰσχυρότερον τοῦ Weisse, ὃν καὶ ἔψευγεν ὡς πειρώμενον νὰ ἀναπτύξῃ εὐρύτερον τὰς θεωρίας τοῦ φιλοσόφου ἐκείνου ἐνῶ αὐτὸς προσηρομόζετο πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ τὰς τοῦ Καντίου.

³ Ὁ Ulrici γεννηθεὶς τῷ 1806 ἐγένετο τῷ 1834 καθηγητὴς ἐν Halle καὶ ἀπέθανεν τῷ 1884.

⁴ Ἐν τῷ συγγράμματι «Über Princip und Methode der Hegelischen Philosophie», Halle 1841, παρέχει σύνοψιν τοῦ συστήματος τοῦ Ἐγέλου, διαλαμβάνει περὶ τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς καὶ τῆς μεθόδου αὐτοῦ καὶ προβαίνει εἰς ἔλεγχον πάντων τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας.

⁵ Ὁ Perty ἐγεννήθη τῷ 1804 καὶ ὑπῆρξε πολλὰ ἔτη καθηγητὴς ἐν Βέρνῃ, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν τῷ 1884.

⁶ Σημειῶδες εἶναι ὅτι ὁ Fichte καὶ ὁ Ulrici καὶ ὁ Perty κατέληξαν εἰς τὸν πνευματισμόν. Τοῦ τελευταίου ἰδίᾳ τὸ ἔργον «τὰ μυστικὰ φαινόμενα». (Die mystischen Erscheinungen), 1861, παρέχει δαψιλῆ ὕλην παραψυχικῶν καὶ παραψυχοφυσικῶν φαινομένων. Συναφῆ εἶναι καὶ τὰ ἄλλα συγγράμματα αὐτοῦ τὰ ἐπιγραφόμενα «Der jetzige Spiritismus» (1871) καὶ «Die sichtbare und die unsichtbare Welt» (1881).

κὸν χαρακτῆρα ἰσχυρότερον τοῦ Fichte συνεφώνει πρὸς τὸν χριστιανισμόν καὶ προσήγγιζε πρὸς τὸν Schelling καὶ τὸν Böhmé¹. Ὡσαύτως καὶ ὁ Γουλιέλμος *Rosenkranz* (1821—1874) ἀνήκων εἰς τὴν θετικὴν φιλοσοφίαν προουθυμήθη νὰ ἀναπτύξῃ ταύτην προσεγγίζων τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν πρακτικὴν θεολογίαν· διέκρινε δὲ τριττὴν θεολογίαν, ἧτοι α) τὴν θεωρητικὴν θεολογίαν, ἀναπτύσσουσαν τὴν ἰδέαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὡς τῆς ἀπολύτου θρησκείας ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐκδηλώσεως· β) τὴν ἱστορικὴν θεολογίαν, θεωροῦσαν τὴν ἰδέαν τῆς ἀπολύτου θρησκείας ἐκδηλουμένην ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ γ) τὴν πρακτικὴν θεολογίαν². Ὁ δὲ Ἑρ. *Chalybaeus* (1796—1862) ἀντιτιθέμενος πρὸς τὸν Ἐγελὸν προουθυμεῖτο νὰ θεμελιώσῃ ἠθικὴν θεαρχίαν τάπτων τὸν πρακτικὸν νοῦν ὑπὲρ τὸν θεωρητικὸν καὶ ἐξαίρων τὴν ὁρμὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν πρακτικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν³.

4. Τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ τὴν θεολογίαν⁴ καὶ ἰδία τὰ προβλήματα τῆς προσωπικότητος τοῦ θεοῦ, τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀπησχόλησαν ζωηρῶς τὴν ἐγελικὴν Σχολὴν καὶ ἤγαγον τοὺς

¹ Ὁ Weisse κατέβαλε πᾶσαν σπουδὴν ὅπως συνάψῃ πρὸς ἄλληλα χριστιανισμόν καὶ φιλοσοφίαν. Ἐν τῷ τριτόμῳ ἔργῳ τῆς Φιλοσοφικῆς Δογματικῆς (*Philosophische Dogmatik*) ἐπεχείρησε νὰ διαμορφώσῃ τὴν χριστιανικὴν δογματικὴν εἰς φιλοσοφικὸν σύστημα.

² Τὸ κυριώτατον αὐτοῦ σύγγραμμα ἐπιγράφεται «*Die Wissenschaft des Wissens und Begründung der besonderen Wissenschaften durch die allgemeine Wissenschaft*», 1866—68.

³ Ὁ ἀνὴρ οὗτος κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς θεαρχίας ἐπεχείρησεν ἱστορικὴν ἐπισκόπῃσιν καὶ κρίσιν τῆς ἐγελικῆς φιλοσοφίας συγγράψας «*Ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ Καντίου μέχρι Ἐγέλου (Historische Entwicklung der speculativen Philosophie von Kant bis Hegel)*», 1837.

⁴ Ὅποσον διαφέρον διήγειρον τότε τὰ περὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας προβλήματα μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἐκ τῆς Σχολῆς τοῦ Ἐγέλου προελθόντων συγγραμμάτων. Οὕτως ἐξεδόθησαν τοῦ Ἰω. Erdmann «*Ἀναγνώσματα περὶ πίστεως καὶ γνώσεως*». (*Vorlesungen über Glauben und Wissen als Einleitung in die Dogmatik und Religionsphilosophie*), 1837, τοῦ Göschel «*Συμβολαὶ εἰς τὴν θεωρητικὴν φιλοσοφίαν περὶ θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ θεανθρώπου*» (*Beiträge zur speculativen Philosophie von Gott und den Menschen und von dem Gott—Menschen*), 1838, τοῦ Ἰουλίου Schalle «*Ὁ ἱστορικὸς Χριστὸς καὶ ἡ φιλοσοφία*» (*Der historische Christus und die Philosophie*), 1838, τοῦ Κασ. Conradi «*Ὁ Χριστὸς τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος*» (*Christus in der Gegenwart, Vergangenheit und Zukunft*), 1839.

ὀπαδούς εἰς διάστασιν¹. Ἐφ' ὅτου ὁ Göschel ἐν τοῖς Ἀφορισμοῖς ἐξῆρε τὴν ἀποψιν τῆς πίστεως, πολλοὶ ἐγγελικοὶ ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσωσι τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀρχηγέτου κατ' ἐννοίαν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν. Ἀλλὰ πρὸς τούτους ἀντετάχθησαν ἄλλοι τε καὶ ὁ Βροῦνος *Bauer*² ὁ ἀπὸ τοῦ 1836 ἐκδίδων τὸ περιοδικὸν τῆς θεωρητικῆς θεολογίας. Λοιπὸν ἐπὶ τῶν συναφῶν τῇ θρησκείᾳ φιλοσοφικῶν ζητημάτων, ἐφ' ὧν ὁ Ἐγγελος δὲν εἶχε προενέγκει ἀποχρόντως σαφῆ γνώμην, ἐπῆλθεν ἐν τοῖς μαθηταῖς διαφωνία καὶ ἄλλοι ἄλλως ἐκλαβόντες τὰς ἐκείνου ἀποφάνσεις ἀνέπτυξαν διαφόρους καὶ ἀντιθέτους θεωρίας³. Οἱ μὲν αὐτῶν προσέκλινον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας ἀνευρίσκοντες ἐν τῷ ἐγγελικῷ συστήματι τὴν παραδοχὴν προσωπικοῦ θεοῦ καὶ προσωπικῆς ἀθανασίας καὶ προσέτι τὴν ἐννοίαν τοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ ἀληθινοῦ θεανθρώπου. Οἱ δ' ἄλλοι τοῦναντίον ἀπέκρουον τὴν ἀνάμειξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ προσέκειντο εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς πανθεΐας· ἐγνωμάτευον ὅτι ὁ θεὸς εἶναι αἰδιος καὶ καθολικὴ οὐσία ἐρχομένη τὸ πρῶτον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἰς αὐτοσυνειδησίαν, ὅτι αἰδιον εἶναι μόνον τὸ καθολικὸν πνεῦμα καὶ ὅτι ἡ θεάνθρωπος φύσις ἔγκειται ἐν τῇ ἰδέᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ ἐκεῖνοι μὲν, οἱ συντηρητικοί, ἐλέγοντο παλαιοὶ ἐγγελικοί, οὗτοι δέ, οἱ νεωτερισταί, ὠνομάζοντο νέοι ἐγγελικοί· κατ' ἄλλην δὲ πάλιν ὑπὸ τοῦ Strauss τὸ πρῶτον χρησιμοποιηθεῖσαν καὶ ὕστερον συχνὰ ἐπαναληφθεῖσαν διάκρισιν, ἐν τοῖς κοινοβουλίοις ἐμφιλοχωροῦσαν, οἱ μὲν συντηρητικοὶ κατεῖχον τὸ δεξιὸν οἱ δὲ νεωτερισταὶ τὸ ἀριστερὸν οἱ δὲ τὴν μέσην καὶ διαλλακτικὴν ὁδὸν πορευόμενοι τὸ κέντρον⁴.

¹ Τὰ περιμάχητα ζητήματα ἦσαν κατ' ἐξοχὴν τρία, ἤτοι τὸ ἀνθρωπολογικὸν καὶ τὸ σωτηρολογικὸν καὶ τὸ θεολογικόν. Ἡρωτάτω δηλαδὴ πότερον συνάγεται ἐκ τῶν ἐγγελικῶν θεωριῶν περὶ τῆς ἀθανασίας, ὅτι αὕτη εἶναι ἐπιβίωσις τῶν προσωπικῶν πνευμάτων ἢ αἰδιότης τοῦ καθολικοῦ νοῦ; Καὶ πάλιν περὶ τοῦ θεανθρώπου, πότερον οὗτος εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἢ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἢ ἰδέα τῆς ἀνθρωπότητος; Τέλος δὲ περὶ τοῦ Θεοῦ, πότερον ἔχει οὗτος καὶ πρὸ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας προσωπικότητα ἢ μόνον ἐν τοῖς πνεύμασι τῶν ἀνθρώπων λαμβάνει αὐτοσυνειδησίαν;

² Ὁ Bauer τῷ 1809 γεννηθεὶς ἀνηγορεύθη ὑφηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν Βερολίνῳ τῷ 1834 ἀλλ' ὕστερον ἀπώλεσε τὸ δικαίωμα τοῦ διδάσκειν ἔνεκα τῶν ἄγαν φιλελευθέρων αὐτοῦ δοξασιῶν· ἀπέθανε δὲ τῷ 1882.

³ Ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ἐγγελοῦ ἐνυπάρχουσι μὲν στοιχεῖα συντηρητικὰ ἀλλ' ἢ διαλεκτικὴ μέθοδος ἄγει εἰς τὴν ἀντίθεσιν καὶ τὴν ἄρνησιν. Ἐπειτα δ' ἐν αὐτῷ ἐμπεριέχονται τόσον ποικίλα καὶ διάφορα στοιχεῖα, ὥστε οὐχὶ ἀδίκως ἐλέχθη ὅτι δύναται τις διὰ τούτου νὰ ἀποδείξῃ «πάντα».

⁴ Σπουδαιότατοι προστάται τῆς μὲν δεξιᾶς μερίδος θεωροῦνται ὁ Gabler,

δ. Ἡ διάστασις τῶν ἐγγελικῶν ἐπετάθη εὐρύτερον καὶ ὁ χωρισμὸς ἀνεπτύχθη ἀποτομώτερος ὅτε ὁ θεολόγος Δαυΐδ Φρ. *Strauss*¹ ἐξέδωκε τὸ περιβόητον ἔργον «Ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ» ἐπιγραφόμενον², δι' οὗ διεσείετο ἡ ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ὑπεσκαμμένη πίστις³. Ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ τῆς φυσικῆς ὁρμώμενος ἐκδοχῆς τῆς ἀποκλειούσης τὴν εἰς τὰ πραγματικά ὄντα ἐπέμβασιν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἐπεχείρησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν παραδόσεων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν οἰκείων πηγῶν, αἱ πλεῖσται τῶν περὶ Ἰησοῦ διηγήσεων τῶν Εὐαγγελίων ἀνήκουσιν εἰς τοὺς μύθους. Αἱ διηγήσεις δηλαδή τῶν Γραφῶν εἶναι κατὰ μέγα μέρος οὐχὶ ἱστορία, καθὰ πλημμελῶς ὑπολαμβάνουσιν οἱ πιστεύοντες εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλὰ μῦθοι, ἤτοι ὑπερφυσικά γεγονότα κατὰ μορφήν ἱστορικὴν καὶ ἐν γλώσσει συμβολικῇ ἐκτεθειμένα. Ἐκ τῶν ἐνυπαρχουσῶν ἐν ταῖς διηγήσεσιν ἀντιφάσεων καὶ ἐκ τοῦ ἀνυποστάτου τῶν θαυμάτων συνάγεται, λέγει, ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν Εὐαγγελίων παραδεδομένα δὲν εἶναι ἀληθινὰ γεγονότα ἀλλὰ μῦθοι. Βεβαίως οἱ μῦθοι περιέχουσι θεωρητικὴν (ἀπόλυτον) ἀλήθειαν ἀλλ' οὐχὶ καὶ (ἱστορικὴν) πραγματικότητα· εἶναι ἀσυνείδητος ποίησις καὶ δημιουργία τῆς τοῦ λαοῦ φαντασίας⁴. Καὶ αἱ παραδόσεις λοιπὸν τῆς Γραφῆς εἶναι θροῦλοι καὶ μῦθοί, ὧν πηγαὶ καὶ αἰτίαι εἶναι

ὁ Hinrichs, ὁ Göschel, ὁ Br. Bauer κατὰ τὴν προτέραν περίοδον, τῆς δὲ ἀριστερᾶς ὁ Richter, ὁ Ruge, ὁ Br. Bauer κατὰ τὴν ὑστέραν περίοδον, ὁ Feuerbach, ὁ Straus, ὁ Marx, τέλος δὲ τοῦ κέντρου ὁ Conradi, ὁ Rosenkranz, ὁ Erdmann, ὁ Schaller, ὁ Watke.

¹ Ὁ Strauss τῷ 1808 ἐν Ludwigsburg γεννηθεὶς ἐσπούδασεν ἐν Τυβίγγῃ θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν· ἐκεῖθεν ἦλθεν εἰς Βερολίνον ἵνα μαθητεύσῃ παρὰ τῷ Ἐγγέλφ. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα μαθήματα ὁ φιλόσοφος ἀπέθανε καὶ ὁ Strauss συνεδέθη φιλικῶς πρὸς τοὺς ἐγγελικοὺς Michelet καὶ Vatke καὶ ἔλαβεν ἀντίγραφα τῶν παραδόσεων ἐκείνου. Τῷ 1832 ἐπανῆλθεν εἰς Τυβίγγην, ἔνθα ὁ Φερδινάνδος Χριστιανὸς Bauer (1792—1860) ἔδρα εὐδοκίμως θεραπεύων τὴν ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν κατεύθυνσιν τῆς θεολογίας καὶ κατέστη ἰδρυτὴς τῆς λεγομένης Σχολῆς τῆς Τυβίγγης. Αἱ δοξασίαι αὐτοῦ δὲν ἐπέτρεψαν νὰ καταλάβῃ θεολογικὴν καθέδραν· ὅθεν ἔζησεν ἰδιωτεύων καὶ συγγράφων μέχρι οὗ μετὰ βαρεῖαν νόσον ἀπέθανε τῷ 1874.

² «Das Leben Jesu», 1835.

³ Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι τῷ αὐτῷ ἔτει, ἤτοι τῷ 1835, ὁ μνημονευθεὶς Bauer ἐξέδωκε τὸ περὶ χριστιανικῆς γνώσεως ἔργον (Christliche Gnosis), ἐν ᾧπερ ἀπέκρουε τὴν ὑπὸ τοῦ Göschel ἐκπροσωπούμενην ἄποψιν τῆς ἐγγελικῆς ὀρθοδοξίας. Ἐγνωμάτευσε δὲ ὅτι ἡ τοῦ θεοῦ ἐνανθρώπησις δὲν εἶναι μερικόν τι καὶ ἀπαξ συντελεσθὲν ἱστορικὸν γεγονὸς ἀλλ' αἰδιος προσορισμὸς τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ καθ' ὅσον ἐκφαίνεται καθόλου ἐν τοῖς ἀνθρώποις.

⁴ Ὁ Strauss ἀντέχεται τῆς ἐγγελικῆς διδασκαλίας, καθ' ἣν αἱ θρησκείαι

τὸ μὲν αἰ τότε κρατοῦσαι θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις (μάλιστα ἡ ἔννοια τοῦ Μεσσίου) τὸ δὲ ἡ ἰσχυρὰ ἐντύπωσις, ἣν ἐνεποίησε τοῖς μαθηταῖς ὁ ἰδρυτὴς τοῦ χριστιανισμοῦ. Διὰ τῶν Εὐαγγελιστῶν ὁμιλεῖ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος, ὅπερ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα διεκόσμησεν ἐπὶ τὸ μυθικώτερον καὶ παρέστησεν αὐτὰ ὡς ὑπεριστορικὴν καὶ αἰωνίαν ἀλήθειαν, ὡς τὴν θεωρητικὴν ἰδέαν τοῦ θεανθρώπου. Οὕτως «ὁ Ἰησοῦς τῆς ἱστορίας» ἐγένετο «ὁ Χριστὸς τῆς πίστεως»· ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι τὸ αἷτιον ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως. Ἡ ἰδέα τοῦ θεανθρώπου δὲν ἐφαρμόζεται εἰς ἓν μόνον πρόσωπον ἀλλ' εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὅπερ ὑπὸ ἀπείρου ἀριθμοῦ ἀτόμων ἐκπροσωπούμενον πραγματοῖ τὴν θείαν φύσιν δι' ἀδιαλείπτων μόχθων καὶ διηνεκῶν παθημάτων. Ὁ ἐνανθρωπήσας ἄρα θεὸς ὁ συνάπτων ἐν ἑαυτῷ τὸ ἀπειρον καὶ τὸ πεπερασμένον, τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον, εἶναι τὸ ἀνθρώπινον γένος· ὅτι ἡ ἐκκλησία λέγει περὶ τοῦ Χριστοῦ ἰσχύει περὶ τῆς ἰδέας τοῦ γένους καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀνθρωπότης ὅλη εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ὁ σύνδεσμος πνεύματος καὶ φύσεως¹. Ὑποβαλὼν ὁ Strauss εἰς αὐστηρὸν κριτικὸν ἔλεγχον καὶ τὰ χριστιανικὰ δόγματα ἐν ἄλλῳ ὑστέρω ἔργῳ² ἐπεζήτησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἀφανισμὸς τῶν δογμάτων συντελεῖται ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἀναπτύξει, ὅτι ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς ἔλεγχος αὐτῶν. Γνωματεύει δ' ὅτι ἡ διαλλαγὴ χριστιανισμοῦ καὶ φιλοσοφίας ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου ὡς ἐπιτευχθεῖσα, διότι ἐξελήφθη ὑπ' ἐκείνου ὁ χριστιανισμὸς ὡς ἐνισμός, ἐνῶ κατ' ἀλήθειαν εἶναι ἄκρος δυῖσμὸς³. Λοιπὸν ὁ χριστιανισμὸς,

πᾶσαι καὶ δὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ ἐμπεριέχουσι βαθυτέραν ἀλήθειαν, πλὴν ὅτι ταύτην ἔχουσιν ἐν μορφῇ παραστάσεως καὶ οὐχὶ καθαρᾶς νοήσεως.

¹ Τὸ ῥηξικέλευθον ἔργον τοῦ Strauss ἐπῆλθεν ὡς βόμβα καὶ προκάλεσε ταραχὴν, διότι ἐκήρυττε τὸν πόλεμον κατὰ τε τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς καὶ τῆς θεολογικῆς θεωρίας πολλῶν ἐγγελικῶν. Καὶ ἐπηκολούθησαν μὲν πολλαὶ ἀντιλογίαι καὶ διευτώθησαν ἀντιρρήσεις ἀλλ' εἰς ταύτας ἀπήντησεν ὁ συγγραφεὺς ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ (Streitschriften zur Verteidigung, 1837), ἐν ᾧ θέλει νὰ καθορίσῃ καὶ τὴν ἑαυτοῦ θέσιν ἐν τῇ ἐγγελικῇ Σχολῇ δηλῶν διαρρηδὴν ὅτι ἐν τῷ «Βίῳ τοῦ Ἰησοῦ» εὐρίσκεται ἐν στενῇ συναφείᾳ πρὸς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι παρ' αὐτῷ τῷ Ἐγέλῳ κρατεῖ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰησοῦ.

² Τὸ ἔργον ἐξεδόθη τῷ 1840—41 καὶ ἐπιγράφεται «Die christliche Glaubenslehre, in ihrer geschichtlichen Entwicklung und in Kampfe mit der modernen Wissenschaft dargestellt». Τὸ σύγγραμμα τοῦτο δὲν ἐνεποίησεν οἷαν εἶχε παραγάγει ἐντύπωσιν τὸ προηγούμενον, «Ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ».

³ Κατὰ τὸν χριστιανισμὸν, λέγει, συντελεῖται ἡ ἐνότης τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν ἐνὶ μόνῳ προσώπῳ (τῷ Χριστῷ) πάντες δὲ οἱ ἄλλοι

ἐγκρίνων κατ' ἀλήθειαν τὸν δυϊσμὸν καὶ τὴν θεαρχίαν, εὐρίσκεται ἐν ἀδιαλλάκτῳ ἀντιθέσει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Ἐὰν θέλωμεν νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν γνῶσιν, ὀφείλομεν νὰ παραιτήσωμεν τὴν πίστιν· φιλοσοφία καὶ δογματικὴ εἶναι ἀσυμβίβαστα. Τὸ δόγμα εἶναι ἐπιγέννημα ἀώρου καὶ ἀφιλοσόφου συνειδήσεως ἢ δὲ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν πίστις ἀρμόζει μόνον εἰς τὸν μὴ ἀνυψωθέντα εἰσέτι εἰς τὸν λογισμὸν. Ἄλλ' ἐπάναγκες ἢ θρησκευτικὴ παράστασις νὰ ὑπερνηκηθῇ ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἰδέας. Κατ' ἐκείνην ἀντιτάττονται ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ δύο κόσμοι πρὸς ἀλλήλους, ὁ ὄρατος καὶ ὁ ἀόρατος· καὶ τοῦτο, διότι ὁ μὴ ἀνεπτυγμένος ἄνθρωπος συνορᾷ ἐν ἑαυτῷ μόνον τὸ πεπερασμένον τὸ δ' ἐνυπάρχον ὡσαύτως ἄπειρον μὴ διαγινώσκων ὑπολαμβάνει ὡς ξένον καὶ μεταθέτει εἰς ἄλλον κόσμον. Ἡ φιλοσοφία δ' ὁμως διαλλάττει τὰς ἀντιθέσεις καὶ ἀνάγει εἰς ἐνότητα. Κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν ἡ ἀθανασία δὲν εἶναι, λέγει, ἔργον τοῦ μέλλοντος ἀλλ' ὑπάρχει ὡς δύναμις τοῦ πνεύματος ὅπως ἀνυψῶται ὑπὲρ τὸ πεπερασμένον εἰς τὴν ἰδέαν. Καὶ ὅπως δὲν ὑπάρχει ἐπιβίωσις οὕτω δὲν ὑπάρχει θεὸς ὑπερβατικός. Τὸ ἀπόλυτον εἶναι ἡ καθολικὴ τοῦ κόσμου ἐνότης θέτουσα καὶ ἀναιροῦσα τὰ καθ' ἕκαστον ὡς τρόπους αὐτοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ οὐσία παντὸς ὑπάρχοντος, ἡ ζωὴ παντὸς ζῶντος, ἡ νόησις παντὸς νοοῦντος· δὲν εἶναι ὡς μερικὸν πρόσωπον παρὰ τὰ ἄλλα καὶ ὑπὲρ αὐτὰ ὑφιστάμενον ἀλλ' εἶναι ἡ ἄπειρος οὐσία προσωποποιοῦσα ἑαυτὴν ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις πνεύμασι καὶ ἐρχομένη διὰ τούτων εἰς αὐτοσυνειδησίαν.

6. Τέλος μετὰ τρεῖς ὄλας δεκαετηρίδας παρῆλθε καὶ πάλιν εἰς τὸ μέσον ὁ Strauss καὶ ἐποίησε πολὺν θόρυβον διὰ τοῦ μείζονος καὶ τοῦ μόνου κυρίως φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συγγράμματος «Ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα πίστις» ἐπιγραφομένου¹, ἐν ᾧ περ φαίνεται ἀπολυόμενος ἰσχυρότερον ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἐγγέλου καὶ τρεπόμενος προθυμότερον ἐπὶ τὸν ὕλισμὸν. Εἰς τὸ πρῶτον τῶν ἐνταῦθα προβαλλομένων ἐρωτημάτων «εἴμεθα εἰσέτι χριστιανοί;» ἀποκρίνεται ἀποφατικῶς διατεινόμενος ὅτι ἡ προηγμένη νεωτέρα ἀντίληψις διαφωνεῖ πρὸς τὸν χριστιανισμὸν².

μένουσιν ἐκτὸς τῆς ἐνότητος. Καὶ ἐν ἐκείνῳ πάλιν τῷ ἐνὶ ἐπιτυχάνεται ἡ ἐνότης θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου μόνον κατὰ τὴν μορφήν τοῦ πάθους καὶ διὰ τῆς ἐπεμβάσεως ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Ἐνεκα δὲ τοῦ ἐν τῷ χριστιανισμῷ κρατοῦντος αὐστηροῦ δυϊσμοῦ, τῆς ἄκρας ἀντιθέσεως τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου κόσμου, νομίζει ὁ Strauss ἀδύνατον τὴν συνδιαλλαγὴν ἐκείνου πρὸς τὴν φιλοσοφίαν.

¹ «Der alte und der neue Glaube», 1872.

² Ὁ χριστιανισμὸς, λέγει, θέλει τὴν πενίαν καὶ εἶναι πολέμιος τῆς ἐργασίας καὶ τῆς παιδεύσεως(!), ἐνῶ ἡμεῖς ἐδιδάχθημεν νὰ θεωρῶμεν τὴν ἐπιστή-

Ἄλλὰ δὲν ἀρνεῖται ὅμως τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἡμῶν ἐκ τοῦ παντός καὶ χαρακτηρίζει αὐτὸ ὡς θρησκευτικότητα, διὸ καὶ εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα «ἔχομεν εἰσέτι θρησκείαν ;» ἀπαντᾷ καταφατικῶς, πλὴν ὅτι ἀποκλείει ἀπὸ τῆς νέας πίστεως τὴν λατρείαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀπαιτεῖ ἀντὶ τῶν ξηρῶν τελετουργιῶν ἄλλα κατάλληλα πρὸς διάπλασιν τῆς καρδίας μέσα, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ποίησιν. Ἐν τῷ τελευταίῳ ἔργῳ ὁ ἀνὴρ οὗτος, λόγιος μᾶλλον ἢ φιλόσοφος καὶ καλλιτέχνης μᾶλλον ἢ λόγιος, ἐπεχείρησε πρὸς λύσιν τῶν μεγάλων ζητημάτων νὰ στοιχειθῆ ἴσως μόνον ἐπὶ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης (τῆς φυσικῆς) καὶ διὰ τοῦτο ἀπεπλανήθη εἰς ἀτοπίας.

7. Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἐγελικῆς Σχολῆς ἵσταται ὁ καὶ πρόσθεν μνημονευθεὶς *Rosenkranz*, ὅστις περὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ἀσχοληθεὶς ἐξέδωκε τῷ 1831 «Ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν»¹ καὶ «τὴν φυσικὴν θρησκείαν»², ἔνθα ἐκδέχεται τὴν ἔννοιαν τῆς τελευταίας ταύτης στενότερον τοῦ Ἐγέλου καὶ ὑπάγει εἰς αὐτὴν κυρίως τὰς μαγικὰς θρησκείας. Θεωρεῖται δὲ ὁ ἀνὴρ οὗτος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ «κέντρου», διότι παρεδέχετο μὲν τὸν Χριστὸν ὡς τὴν τελειοτάτην προσωπικὴν ἔκφασιν τῆς ἀπολύτου ἰδέας ἀλλὰ δὲν ἐπεχείρει νὰ ἀποδείξῃ τὰς λεπτομερείας τῆς περὶ τοῦ Ἰησοῦ παραδόσεως. Ἀνωμολόγει μὲν τὴν ὑπαρξίν ἀντιφάσεων ἐν τῇ ἐξωτερικῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἀπέφαινε πολλὰ τῶν θαυμάτων ὡς ἀδιανόητα ἀλλ' ἐφρόνει ὅτι ἡ ἰδέα ἐμπεριέχει τὴν ἀπόλυτον φύσιν τοῦ φαινομένου ὡς ἀτόμου καὶ ὅτι σφάλλεται ὁ Strauss θέτων τὴν προσωπικότητα τῆς οὐσίας μόνον ἐν τῷ ἀπείρῳ πλήθει τῶν ὑποκειμένων, ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει. Εἰρήσθω δ' ὅτι ὁ Rosenkranz ἀνέπτυξε καὶ ὕστερον μεγάλην συγγραφικὴν ἐνέργειαν. Ἐκδοὺς τῷ 1840 τὴν φιλοσοφικὴν Προπαιδείαν τοῦ Ἐγέλου καὶ τῷ 1844 ἐκτενῆ βιογραφίαν αὐτοῦ προσεῖχεν οὐχὶ μόνον εἰς τὸ ἀπηρτισμένον σύστημα ἐκείνου ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συνάφειαν τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως. Ἔτι δὲ καὶ περὶ τὸν Κάντιον ἀσχοληθεὶς ἐγένετο συνεκδότης τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ τῷ 1840 ἐδημοσίευσε «τὴν ἱστορίαν τῆς Καντιακῆς φιλοσοφίας»³ φρονῶν ὅτι ὁ Κάντιος καὶ ὁ Ἐγελος ὑπάρχουσιν «ὡς δύο μεγάλοι ἀρχιτέκτονες τοῦ πνεύματος», ἐξ ὧν

μὴν καὶ τὴν τέχνην, τὴν κτῆσιν καὶ τὸν πλοῦτον, ὡς στοιχεῖα ἡμερώσεως καὶ προόδου. Ὁ χριστιανισμὸς διακρίνει θεὸν καὶ κόσμον, αἰδιότητα καὶ χρόνον, ἐνῶ ἡμεῖς δὲν δεχόμεθα δημιουργὸν οὐδὲ ἀρχὴν καὶ τέλος τῆς ζωῆς.

¹ «Enzyklopädie der theologischen Wissenschaften».

² «Die Naturreligion».

³ «Geschichte der Kantischen Philosophie».